

Ke zpracování názvů pekařských a cukrářských výrobků v *Akademickém slovníku současné češtiny**

Z přípravy Akademického slovníku současné češtiny

On the treatment of the names of bakery and confectionery products in the *Academic Dictionary of Contemporary Czech*

This article analyses the treatment of the names of bakery and confectionery products in the Academic Dictionary of Contemporary Czech (*Akademický slovník současné češtiny*). It devotes attention to the choice of genus proximum for explanation and to the role of exemplification in illustrating the meaning of the given lexical unit. Based on a sample of entries, we aim to present how the method of the ASSČ differs from the practice of previous Czech monolingual dictionaries.

Key words: Czech language, dictionary entry, monolingual dictionary, treatment of meaning, genus proximum, distinctive features of meaning

Klíčová slova: čeština, heslové slovo, výkladový slovník, výklad významu, opěrné slovo ve výkladu, diferenční rysy významu

V připravovaném *Akademickém slovníku současné češtiny* (dále jen ASSČ)¹ řeší pracovníci oddělení současné lexikologie a lexikografie koncepční úkoly, mezi které mj. patří jednotný popis lexikálního významu slov téže lexikálněsémantické skupiny. Jednu z takových skupin tvoří i názvy pekařských a cukrářských výrobků.

Na vybraném vzorku hesel² je dobře patrný posun, ke kterému v oblasti lexikografického zpracování této sémantické skupiny dochází oproti dosavadním akademickým všeobecným výkladovým slovníkům češtiny (*Slovník spisovného jazyka českého – SSJČ*, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost – SSČ*). ASSČ registruje nové, do předchozích slovníků nezahrnuté výrazy (např. *bagel*, *quiche*, sousloví *francouzská bageta*³), dále zachycuje významy, které dřívější

* Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) *Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny* (DF13P01OVV011).

¹ K základním koncepčním zásadám připravovaného slovníku viz článek Kochové a Opavské (2016) v tomto čísle.

² Jde především o hesla z počátku abecedy, protože rukopis slovníku vzniká postupně podle písmen abecedy. Zpracování hesel zde uvedených nemusí být vždy definitivní.

slovníky jako samostatné nevyčleňovaly (např. *dezert* ‚sladký, zprav. mléčný potravinářský výrobek s různými příchutěmi‘).

Připravovaný slovník aplikuje lexikografickou zásadu jednotného přístupu ke zpracování hesel z téhož lexikálněsémantického okruhu. Analýza zpracování názvů pekařských a cukrářských výrobků v dřívějších slovnících ukázala, že SSSJČ i SSC volí u těchto hesel často nejednotná řešení. Například u hesel *biskupský chlebiček* a *bábovka* uvádějí ve výkladu „pečivo“, zatímco u *bublaniny* „moučník“. ASSČ usiluje o odstranění i těchto dílčích nedostatků a o shodný přístup ke všem výrazům stejného typu, ale jak ukážeme, není to vždy vzhledem k povaze popisovaného lexika snadno realizovatelné.

Při tvorbě výkladových definic vycházíme zejména z analýzy dokladů v korpusu a zároveň je konfrontujeme s lexikografickým zpracováním v předchozích výkladových slovnících. Neméně podstatným podkladem pro rozhodování při výběru relevantních prvků diferencně specifikujících daný význam jsou zbožíznalecké příručky a publikace z oblasti technologie přípravy pokrmů.⁴ Pokud není důvod pro jiné řešení, nejčastěji se jako opěrné slovo⁵ ve výkladu užívá první nejbližší nadřazený pojem k heslovému slovu.

V okruhu pekařských a cukrářských výrobků se jako možná hyperonyma, opěrná slova pro výklad významu konkrétních výrobků ukazují zejména výrazy *moučník*, *zákusek*, příp. *dezert*, u další skupiny výraz *pečivo*. Opěrným slovem se může stát i výraz na nižší abstrakční úrovni, jak v závěru ukazujeme na příkladu slova *koláč*.

Hyperonyma *moučník*, *zákusek*, *dezert*

Za *moučník*, *zákusek* i *dezert* se obvykle považuje sladký pokrm, podávaný po (hlavním) jídle nebo samostatně k čaji, kávě ap.⁶ Tento rys reflektujeme v jejich výkladu v ASSČ. Na rozdíl od předchozích slovníků, v nichž se u výrazů *moučník* a *zákusek* podává výklad blížící se slovtvorné výkladové definici, a v souladu se současným jazykovým materiálem, který svědčí o lexikalizaci jejich významu, je informace o slovtvorné motivovanosti v definici potlačena;

³ Připojujeme jej s vlastním výkladem k heslům *bageta* a *francouzský*.

⁴ Ty často nahlížejí na jednotlivé pojmy z hlediska průmyslového využití; ve slovníku však podáváme výklad neterminologický.

⁵ Opěrným slovem v našem pojetí rozumíme genus proximum, nejbližší nadřazené hyperonymum k heslovému slovu.

⁶ Zbožíznalecké příručky a publikace zabývající se technologií přípravy pokrmů uvádějí pro označení sladkých pokrmů pouze pojem *moučník*. K tomu srov. např. Brhlík – Romaňuk (1996) nebo Kolouch – Volfová (2000). Zařazení sladkých pokrmů pouze k moučníkům však neodpovídá skutečnému fungování výrazů *dezert*, *moučník* a *zákusek* v běžném úzu. V provozech společného stravování se na jídelních lístcích pro označení sortimentu moučníků zase nejčastěji setkáme s internacionálním výrazem *dezert*.

heslo *dezert* vykládáme plně, nikoli synonymem.⁷ U všech tří hesel se v daném významu užívá jako opěrné slovo „pokrm“. Tato slova mají významový průnik; to se projevuje i ve značné shodě jejich výkladových definic. Jako rozdílný sémantický rys se u *moučníku* navíc uvádí původ („často z mouky“), u *zákusku* rys velikosti a kusovosti. Z korpusového materiálu vyplývá, že se všech tří výrazů v současném úzu rovněž užívá pro pojmenování jednoho z řady pokrmů při obědě, večeři ap., tento význam v ASSČ zpracováváme jako samostatný významový odstavec („poslední chod oběda nebo večeře“⁸) a hesla v tomto významu synonymně propojujeme.

dezert -tu (6. j. -tu, -tě) m. než. <fr.>

1. zprav. sladký pokrm podávaný jako poslední chod oběda, večeře nebo samostatně k čaji, ke kávě ap. (např. pudink, zmrzlina, ovoce): *ovocný dezert; čokoládový dezert se šlehačkou; dezert z čerstvého ovoce; připravila dezert s tvarohovým krémem, jahodami a strouhanou čokoládou; k odpolední kávě si dám lehký dezert*

2. poslední chod oběda nebo večeře; syn. moučník 2, zákusek 2: *ve Francii se předkládají sýry jako dezert po hlavním jídle*

3. sladký, zprav. mléčný potravinářský výrobek s různými příchutěmi: *termizované tvarohové dezerty; z výživového hlediska jsou různé mléčné dezerty méně cenné než jogurty*

► **dezertík** -íku (6. j. -íku, 6. mn. -ících) m. než. zdrob., zprav. expr. k 1: *recept na skvělý dezertík*

moučník -íku (6. j. -íku, 6. mn. -ících) m. než.

1. zprav. sladký pokrm, často z mouky, podávaný jako poslední chod oběda, večeře nebo samostatně k čaji, ke kávě ap.: *ovocný, čokoládový moučník; kynutý, piškotový moučník; moučník z listového těsta; recept na moučník; ochutnat domácí moučník; nepečené moučníky s tvarohem a ovocem jsou velmi oblíbeným zákuskem*

2. poslední chod oběda nebo večeře; syn. dezert 2, zákusek 2: *palačinky můžeme podávat jako moučník po lehčím obědě; jednoduché menu zahrnuje předkrm, hlavní chod a moučník*

► **moučníček** -čku (6. j. -čku, 6. mn. -čcích) m. než. zdrob., zprav. expr. k 1: *dopřát si po obědě moučníček*

⁷ Srov. přístup SSJČ i SSČ, které vykládají heslo *dezert* synonymem „zákusek“; výklad *moučnicku* SSJČ opírá slovotvorně: „jídlo z mouky n. z jiných mlýnských výrobků“, SSČ je stručnější: „jídlo z mouky ap.“; podobně heslo *zákusek* v SSJČ: „co se jí samostatně (mimo hlavní jídlo) zvl. k čaji, vínu ap. (např. dorty, řezy, chlebičky ap.)“ a v SSČ: „něco drobného k pojetí, k zakousnutí (např. sladké pečivo)“.

⁸ Tento význam registroval již SSJČ u hesla *zákusek*: 2. řidč. jídlo podávané po hlavním jídle; dezert.

zákusek -sku (6. j. -sku, 6. mn. -scích) m. než.

1. zprav. malý sladký pokrm, často kusový cukrářský výrobek, podávaný jako poslední chod oběda, večeře nebo samostatně k čaji, ke kávě ap.: *čokoládový, krémový zákusek; zákusek z ořechového těsta; podnos se zákusky; sníst, ochutnat zákusek; ze zákusků mám nejraději laskonky; zajdu do cukrárny a koupím pár zákusků*

2. poslední chod oběda nebo večeře; syn. dezert 2, moučník 2: *jako zákusek se bude podávat palačinka se zmrzlinou, ovocem a šlehačkou*

► **zákuseček** -čku (6. j. -čku, 6. mn. -čcích) m. než. zdob., zprav. expr. k 1: *oběd bez zákusečku a kafička jako by z poloviny ani nebyl*

Výraz *moučník* užíváme v ASSČ jako opěrné slovo ve výkladu u pojmenování sladkých pokrmů, které se často pečou vcelku a teprve po upečení se krájí na kousky (např. *bábovka I, biskupský chlebíček, bublanina, štrúdl*). Jako diferenční rysy významu pak uvádíme druh těsta a přísady do něj přidávané, někdy i tvar, velikost moučníku a způsob jeho přípravy, resp. pečení.

bábovka I -vky (2. mn. -vek) ž.

1. vyšší okrouhlý moučník pečený ve formě s naznačenými dílky: *třená, piškotová bábovka; mramorová bábovka z těsta dvou různých barev; forma na bábovku; upéct domácí bábovku; pohostila návštěvu výbornou bábovkou*

2. forma na pečení bábovky I/1: *keramická, teflonová, silikonová bábovka*

biskupský chlebíček⁹

moučník z piškotového těsta se sekaným kandovaným ovocem, ořechy, rozinkami ap.

bublanina -ny ž.

moučník zprav. z piškotového těsta se zapečeným ovocem: *třešňová, rybízová bublanina; bublanina s jahodami; upečenou bublaninu necháme zchladnout a pak ji krájíme na čtverce*

Zákusek používáme v ASSČ ve výkladu u drobných kusových cukrářských výrobků. Ve vybraném vzorku hesel je to u sousloví *koňaková špička*. Podobně budou ve slovníku později řešena např. hesla *laskonka, větrník, indiánek*.

koňaková špička¹⁰

zákusek ve tvaru kuželu s čokoládovou polevou, plněný vaječným koňakem

⁹ Heslo je v ASSČ zpracováno jako víceslovné heslo (sousloví), uvedené pod všemi svými plnovýznamovými komponenty, tj. u adjektiva *biskupský* i substantiva *chlebíček*; sousloví neexemplifikujeme.

¹⁰ Heslo je v ASSČ zpracováno jako víceslovné heslo (sousloví), uvedené pod všemi svými plnovýznamovými komponenty, tj. u adjektiva *koňakový* i substantiva *špička*; sousloví neexemplifikujeme.

Hyperonymum *pečivo*

Pečivo je na rozdíl od stávajících výkladových slovníků češtiny zpracováno v ASSČ s polysémmní strukturou, přičemž centrální, širší význam slouží jako motivační východisko pro druhý, specializační význam, kde dochází k zúžení diferenčních sémantických rysů.

pečivo -va (6. j. -vu) s.

1. pečený výrobek, výrobky z mouky a různých přísad (např. rohlík, veka, koláč): *sladké, slané pečivo; celozrnné pečivo, pšeničné pečivo; trvanlivé pečivo; běžné pečivo* denní spotřeby; *linecké pečivo* z lineckého těsta; *balené pečivo; velikonoční pečivo* beránek, jídáše ap., *vánoční pečivo* vánočka, cukroví ap.; *prodejna pečiva, obchod s pečivem; rozvoz pečiva z pekárny* □ **bílé pečivo** pekařský výrobek, výrobky z kynutého těsta z bílé mouky; **tmavé pečivo** pekařský výrobek, výrobky z celozrnné mouky (nebo někdy jen z přibarvované bílé mouky); **čajové pečivo** drobný trvanlivý pekařský výrobek, výrobky z mouky, podávané k čaji, ke kávě ap. (např. sušenky); **jemné pečivo** pekařský výrobek, výrobky z mouky s vyšším obsahem tuku a cukru, často s náplněmi (např. makovka, bábovka, cukroví); **vizovické pečivo** výrobky z vizovického těsta, sloužící jen k dekoracím účelům; **prášek do pečiva, kypřicí prášek (do pečiva)** sypký kypřicí prostředek používaný ke zvětšení objemu a odlehčení struktury těsta

2. pekařský výrobek, výrobky z kynutého těsta určené k denní spotřebě, někdy podávané jako příloha (např. rohlík, houska, chléb): *křupavé pečivo; šel jsem si ráno koupit čerstvé pečivo; pomazánku mažeme na pečivo; k bramborovému guláši podáváme většinou jen pečivo*

Samotný výraz *pečivo* plní roli opěrného slova ve výkladu významů u hesel pojmenovávajících pekařské výrobky každodenní spotřeby, které se často využívají jako příloha nebo se obkládají plátky šunky, zeleniny ap., v daném souboru jsou to *bagel, bageta, banketka, bulka I a croissant*, podobně budou dále zpracována i další, např. *houska, rohlík* nebo *veka*. Ve výkladu významu jednotlivých slov vyjadřujeme diferenční významové rysy druh těsta, velikost, tvar, ev. náplň, účel použití ap.

bagel [bejgl] -lu (6. j. -lu) m. než. <jidiš>

pečivo ve tvaru prstence, připravované ze slaneého kynutého těsta: *bagel s uzeným lososem; bagel podélně rozříznete a nasucho opečte v toustovači*

bageta -ty ž. <fr.>

úzké podlouhlé pečivo ze slaneého kynutého těsta: *celozrnná bageta; šunková bageta* plněná šunkou; *bageta s česnekovým máslem, obložená bageta s majonézou; nakrájet bagetu na plátky; ulamovat křupavou bagetu* □ **francouzská bageta** dlouhé úzké pečivo z bílé mouky s křupavou kůrkou

► **bagetka** -tky (2. mn. -tek) ž. zdrob.: *rozpečené bagetky; malá bagetka s kouskem sýra a salámu; podélně rozkrojit bagetku*

banketka -tky (2. mn. -tek) ž.

malé podlouhlé pečivo ze slané kynutého těsta, určené zejména pro bankety, slavnostní hostiny: *napéct banketky; k šunkovým rolkám s křenovou šlehačkou servírujeme banketky*

bulka I -lky (2. mn. bulek) ž.

1. zduřelé místo na těle nebo uvnitř těla: *podkožní bulky; bolestivá bulka; nahmatat si bulku v prsu; pod kolenem se mu udělala bulka*

2. pečivo kulovitého tvaru z kynutého těsta: *obložené bulky; celozrnná bulka s drůbeží šunkou; sladká bulka s rozinkami; bulka sypaná sezamem*

► **bulčička** -čky (2. mn. -ček) ž. zdrob. k 1: *malá bulčička na kůži; bulčička velikosti zrnka hrášku*

croissant¹¹ [kroasan, kroasán] -tu (6. j. -tu) m. než. <fr.>

pečivo z kynutého listového těsta ve tvaru zahnutého rohlíku: *máslový croissant; croissant s čokoládovou náplní; croissant sypaný eidamem; domácí croissanty; pochutnat si na croissantu; croissanty se často podávají překrojené a různě plněné*

K jinému typu pečených výrobků s opěrným slovem *pečivo* ve výkladu patří *buchta* a *koláč*. S výrazy *bageta*, *houska*, *rohlík* aj. (viz výše) je spojuje běžná dostupnost, možnost denní spotřeby a kusovost. Liší se však od nich tím, že jsou zpravidla sladké. Od výrazů vykládaných pomocí opěrného slova *moučník* (viz výše *bábovka*, *bublanina*), o jehož využití v definici hesel *buchta* a *koláč* se také uvažovalo, se však odlišují v tom, že jsou významově méně určité, označují širší spektrum denotátů a není pro ně typické podávání jako posledního chodu v menu.

buchta I -chty (2. mn. -chet) ž.

1. menší pečivo ve tvaru kostky z kynutého těsta plněné zprav. sladkou náplní, které se peče narovnané v pekáči: *makové, tvarohové buchty; kynuté buchty; buchty s povidly; pekáč buchety; zadělat na buchty; pochutnávat si na buchtách; maminka peče buchty*

2. zprav. sladké pečivo, často s náplní, pečené na celé ploše plechu a pak krájené na díly; syn. koláč 2: *piškotová buchta s ovocem a želé; bramborová buchta s uzeným masem; nakrájet buchtu*

◇ **sedět jak(o) buchta** expr. sedět netečně, nevšímavě a poněkud hloupě, být bez

¹¹ Poprvé slovo uvádí speciální slovník *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* (1998), dále *Nový akademický slovník cizích slov* (2005).

iniciativy: *o kolik radosti se připraví ten, který jenom sedí jako buchta a nic nedělá; v hodinách fyziky seděl jako buchta*

► **buchtíčka I** -čky (2. mn. -ček) ž. zdrob. k 1: *kynuté buchtíčky; buchtíčky plněné mákem; každý spořádal pár malých buchtíček* □ **dukátové buchtíčky, (dukátové) buchtíčky se šodó, (dukátové) buchtíčky s krémem** buchtíčky bez náplně podávané polité vanilkovým nebo jiným krémem

koláč¹² -če m. než.

1. zprav. sladké pečivo okrouhlého tvaru s náplní: *posvícenské, poutové, svatební koláče; makové, povidlové koláče; vázané koláče s tvarohem a borůvkami; mísa s koláči; napéct koláče; babička zadělala na koláče; snědl dva koláče* □ **chodský koláč** velký koláč z kynutého těsta s několika různými náplněmi, vytvářejícími na povrchu ornamenty

2. zprav. sladké pečivo, často s náplní, pečené na celé ploše plechu a pak krájené na díly: *borůvkový, jablkový, švestkový koláč; mřížkový koláč* s mřížkou z těsta na povrchu; *linecký koláč* z lineckého těsta; *cibulový koláč; ovocný koláč s drobenkou; slaný koláč se sýrem; koláč z kynutého, křehkého, listového těsta; nakrájet koláč; upekla koláč podle rodinného receptu; vezměte si kousek koláče*

Hyperonymum na nižší úrovni – *koláč*

V souladu s lexikografickou zásadou, že opěrným slovem by měl být výraz hierarchicky významově nejbližší nadřazený, se některá pojmenování konkrétních výrobků stávají opěrnými slovy v definicích dalších slov, významově užších. Například výraz *koláč* je opěrným slovem v hesle *quiche*.

quiche [kiš] -che m. než. <fr.>

slaný kulatý koláč z křehkého nebo listového těsta s náplní ze smetany a dalších přísad: *cuketový, brokolicevý, houbový quiche; quiche se žampiony, se špenátem; forma na quiche; upéct quiche; pochutnat si na quichi; quiche nakrájíme na jednotlivé řezy*

V příspěvku byla věnována pozornost tvorbě výkladových definic u názvů cukrářských a pekařských výrobků. Vzhledem k tomu, že jde o početně bohatou a sémanticky různorodou lexikálněsémantickou skupinu, mohly být v příspěvku představeny jen základní zásady. Ty pak budou případně během postupného zpracovávání slovníkových hesel dále zpřesňovány.

¹² U hesla *koláč* zde uvádíme pouze významy vztahující se k oblasti pekařství, do ukázkového hesla jsme nezahrnuli další tři významy (,věc připomínající tvarem koláč 1'; ,celek představující určitou peněžní, ekonomickou aj. hodnotu, určený k rozdělení' a ,názorné zobrazení statistických údajů v kruhu rozděleném na několik částí (výsečí)') ani dva frazémy (*bez práce nejsou koláče* a [*ukousnout / ukrojit ap.*] (*větší*) kus (z) koláče).

LITERATURA

- BRHLÍK, E. – ROMANŮK, J. (1996): *Technologie přípravy pokrmů. Učebnice pro kuchaře a číšníky*. Praha: IQ 147.
- CVRČEK, K. – CHALUPNÝ, V. – KYNČIL, J. (1995): *Zbožiznalství II. pro obchodní akademie a obchodní školy*. Praha: Fortuna.
- Český národní korpus – SYN, verze 3 (2010–2014) [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 2014-08-14. <<http://www.korpus.cz>>.
- KOCHOVÁ, P. – OPAVSKÁ, Z. (2016): Akademický slovník současné češtiny. *Naše řeč*, 99, s. 57–83.
- KOLOUCH, M. – VOLFOVÁ, A. (2000): *Stroje a zařízení v gastronomii a technologie přípravy pokrmů*. Praha: Fortuna.
- Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* (1998). Praha: Academia.
- Nový akademický slovník cizích slov* (2005). Praha: Academia.
- SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2003). 3., opravené vyd. Praha: Academia.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého* (1989). 2., nezměněné vyd. Praha: Academia.

Ústav pro jazyk český AV ČR
Letenská 4, 118 51 Praha 1
bprochazkova@ujc.cas.cz